

Dood en begraven

Sint-Janskerkhof 1629-1858

Van 25 juni tot 25 augustus 1984 heeft de toenmalige Archeologische Dienst van Den Bosch een opgraving verricht op het noordoostelijke deel van het Sint-Janskerkhof (de kant van de Hintamerstraat). De opgraving was noodzakelijk, omdat de negentiende-eeuwse bouwloodsen van de Sint-Jan op deze plek plaats zouden maken voor het museum De Bouwloods. Archeologen kregen zodoende de gelegenheid dit stukje stad grondig te onderzoeken. Over de gevonden restanten van middeleeuwse bebouwing is in 1997 het boek *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan* verschenen. Bovendien werden tot op een diepte van twee à drie meter sporen van het kerkhof van de Sint-Jan gevonden. Door middel van steekproeven werden 421 begravingen systematisch geborgen op een geschat totaal van drie tot vier duizend.

De afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch (kortweg BAM) heeft besloten de resultaten van dit onderzoek in twee delen te publiceren. Het opgravingverslag zelf zal later verschijnen. In *Dood en begraven* wordt de geschiedenis van het kerkhof opgesplitst. De nadruk ligt daarbij op de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. De meeste archeologische vondsten dateren uit deze periode. De schrijver baseert zich voornamelijk op archiefbronnen en literatuur, maar maakt hier en der ook gebruik van de opgravingdocumentatie van de BAM. Omdat de schrijver een overzicht geeft van de geschiedenis van het kerkhof en van het begraven zelf, kan dit boek ook los van het 'opgravingsdeel' gelezen en geraadpleegd worden.

In de eerste drie hoofdstukken komen het beheer van het kerkhof, het

Detail van twee begravingen tijdens de opgraving op het Sint-Janskerkhof in 1984. De latere begraving ligt pal op de oudere en is er gedeeltelijk doorheen gegraven. De schedel van de latere begraving is doorgezaagd ten behoeve van sectie. (foto: BAM, boek p. 202)

gebruik van kerk en kerkhof als begraafplaats en de inrichting van het kerkhof aan bod. De koster had de leiding over de dagelijkse gang van zaken op het kerkhof, zoals bijvoorbeeld het bijhouden van de begraaflijsten. Hij was verantwoording schuldig aan de rentmeester, die op zijn beurt met de vier kerkmeesters verantwoording af moesten leggen aan de stadsregering. Vóór 1640 was de koster tevens grafmaker, maar na die datum werden twee grafmakers aangesteld. Begrafenissen vormden trouwens een flinke inkomstenbron voor de kerk: in de periode 1789-1799 leverden de begraftenissen f 2030,- per jaar op; 69 procent van de jaarlijkse inkomsten voor alle kerken samen. In 1222 was het kerkhof was 86 bij 230 meter. Alleen het gebied rondom de Sint-Jan werd gebruikt als begraafplaats. De rest was aanvankelijk een open ruimte met een openbare functie. Gilden en burgers konden er samenkomen voor vergaderingen. Tijdens Pasen werden toneelstukken

vertoond en met Kerstmis en Sinterklaas stonden er kramen met koek en poppen. Dit laatste werd op 23 oktober 1632 verboden. Zelfs vuil en puin werden er op het terrein gestort, en niet alleen door de grafmakers; in 1699 lijkt 'ijdereen' het te doen. Het kerkhof werd daarom in de loop der eeuwen van omheiningen voorzien, maar pas in 1826 was het hele kerkhof omsloten. In de zeventiende en achttiende eeuw hadden de graven meestal geen kruis of andere markering. Dit veranderde na 1811 toen er niet meer in de Sint-Jan werd begraven en ook de elite een plaatsje op het kerkhof claimde. De volgende vijf hoofdstukken gaan dieper in op de gebruiken rond de dood. Na 1629 werden katholieke gebruiken snel verboden. Zo kwam er op 8 januari 1630 een verbod op het afsluiten van het sterfhuys. Dit werd gedaan om terugkeer van de ziel te beletten, nadat hij of zij het huis door een open deur of raam was uitgelaten. De boete was f 25,- (tegen een gemiddeld jaarloon van f 250,-). Andere ge-

De Gruyter: een kruideniersimperium

Op de golven van de tijdgeest

bruiken werden niet verboden, maar gereguleerd, zoals het luiden van de kerkklokken. De auteur probeert de gebruiken rond sterven en begraven in Den Bosch te vergelijken met gebruiken in steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het blijkt dat er meer overeenkomsten met de zuidelijke dan met de noordelijke steden zijn. Verder doet de auteur onderzoek naar geslacht, leeftijd en status van de overledenen en naar de relatie tussen status en de plaats van het graf op het kerkhofterrein. De soort kist en de begraafplek op het kerkhof blijken een mooi hulpmiddel voor het achterhalen van de status van de begravene. De schrijver onderzoekt dit voor de periode 1782 tot 1804, dankzij een mooie bron, het register van verkochte doodkisten van het Gereformeerd Burgerweeshuis, de instelling die het monopolie had op de fabricage van de kisten. Het op een na laatste hoofdstuk geeft nog een korte geschiedenis van de sluiting van het kerkhof. Op 19 mei 1858 werd de zeventienjarige Johanna Wilhelmina Worst uit de Louwse poort als laatste op het kerkhof begraven. Zij was de dochter van een koperslager. De nieuwe begraafplaats Orthen werd op 20 mei geopend. Tenslotte probeert de schrijver antwoord te geven op de vraag in hoeverre de opgraving een representatief beeld geeft van de gemiddelde Bossche bevolking. Omdat de opgraving in het noordoostelijke deel van het kerkhof ligt, de plek die als het minst aantrekkelijk werd gezien, zijn hier de armere Bosschenaren begraven, alsmede soldaten en patiënten van het Groot Ziekengasthuis.

M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*. Bouwhistorische en Archeologische Studies 's-Hertogenbosch, deel 1 (Utrecht, Matrijs, 2000).

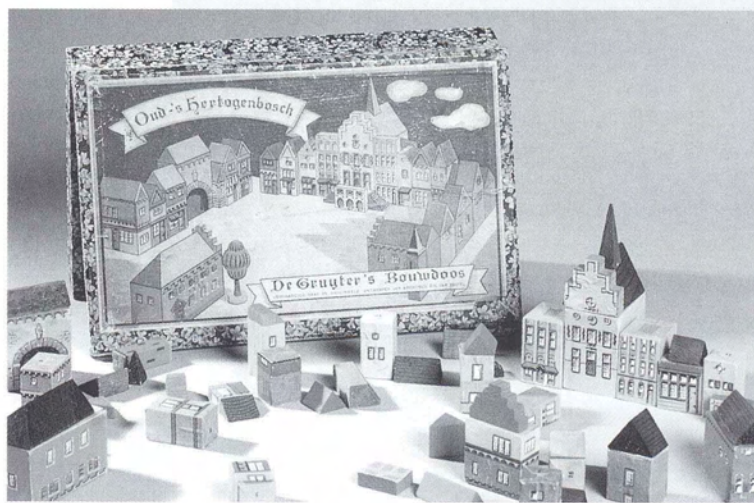
Op de aardige, zo herkenbaar nostalgische tentoonstelling in het Noordbrabants Museum staat een houten klop-machine om juten zakken, waaruit de meel al is afgeleverd, nog tot op de draad te ledigen. Na gebruik verzamelde de grote grutter daarmee in de schuifla de laatste meelresten. In het fraaie en informatieve boek van Kees van den Oord treft de interessante mededeling, dat de firmanten op een goed moment kozen voor de Griekse -y- in hun naam, dus zonder puntjes. Dat gaf een besparing op alle (licht-)reclames. Zeker heeft de firma met die uitheemse letter ook haar hang naar deftigheid willen profileren. Het personeel kreeg met Sinterklaas een heuse chocoladeletter, uiteraard van eigen fabrikaat.

In Den Bosch, eigenlijk al in 1818 aan de Hoge Steenweg begonnen, groeide het concern op het einde van de 19de eeuw uit tot een indrukwekkende keten van winkels op de betere locaties, eerst in onze stad, onmiddellijk daarna in Utrecht en Amsterdam. Al die bijna pinnige zuinigheid staat wel in schril contrast met de exotische tegeltableaus, waarmee alle stadswinkels van 's lands grootste kruidenier al sinds 1820 uitbundig pronkten, de kroonluchters en koperen koffiesilo's, de roodgelakte, glimmende theebussen en de overvloed van open bakken vol erwten en bonen en de nikkelen kassa's. En vergeet vooral niet de rondgebogen koperen schepjes in velerlei maten, waarmee de in het wit geklede verkoopsters de klanten snel moesten bedienen. Wat een slimme formule om mensen die zich graag

tot de gegoede middenstand rekenden zo aan zich te binden, maar zeker niet minder de velen, die in die winkels konden dromen al voor enkele momenten tot die begerlijke klasse te zijn toegetreden. En zij genoten bovendien korting: 10% en, na de Tweede Wereldoorlog, het snoepje van de week. In 1969 telde het concern 550 winkels en 7500 werknemers.

Het was ook het jaar van de trieste teloorgang. De oorzaken daarvan geeft de auteur kleurrijk aan: de zelfbedieningswinkel en de supermarkt. De familie heeft ze te laat en te weinig overtuigend geïntroduceerd. Wie dat wel deden, bijvoorbeeld Albert Heijn (let ook op de kleintjes, maar geen Y!), maar ook als eerste, de vindingrijke Van Woerkom in Nijmegen veroverden de markt van een welvarender en geëmancipeerder samenleving, waarin mensen voor alles hun eigen keuzes maken. Dan vormt de concurrentie

In 1935 vierde Den Bosch feest: de stad bestond 750 jaar. De Gruyter greep deze gelegenheid aan en bracht een bouwdoos op de markt met een kopie van Oud 's-Hertogenbosch, het nagebouwd middeleeuws Den Bosch dat in het jubileumjaar op het feestterrein in de stad verrees. (Foto in het besproken boek).

van Albert Heijn slechts de bezegeling van een maatschappelijke ontwikkeling die onafwendbaar is. Ondanks het 'virtute et labore', deugd en werkzaamheid, de vrijwillige katholieke retraite van zaterdag tot maandag – voor de helft door de firma betaald –, het kruisbeeld in kantoren en fabrieken, de kameraadschap onder het groeiende personeel, de gezamenlijke vakantie rond 15 augustus(!) van één week, de strenge, maar hiërarchische leiding, legt een aanvankelijk succesvolle formule: fabriek en winkel (productie en verkoop) in één hand, onverbiddelijk het loodje. De financiële deelname van de Osse fabrikant Jurgens met zijn margarine, 'hoogfijne botermelange', en de door huwelijken met gefortuneerde, katholieke families versterkte dynastie schieten dan tekort. Wie met zijn tijd niet meegaat en de tijdgeest niet verstaat, delft vroeg of laat het onderspit. Dit zo herkenbare drama in het persoonlijke leven van mensen, van fabrieken, firma's, instituten, kerken, kloosters en verenigingen voltrekt zich iedere dag en voor onze ogen. Van den Oord heeft de opkomst, bloei en ondergang van het Bossche kruideniersimperium, zijn macht in de stad en zijn directe bemoeienis met het dagelijks gezinsleven van duizenden mensen met gevoel voor anekdotiek indringend beschreven. Het boek is overdag geïllustreerd en geeft daarmee de sfeer van de winkels en de bruisende activiteiten rond het 'gele Monster', die indrukwekkende fabriekstoren van architect Jan Keulemans in de Orthenstraat en aan de Smalle Haven, uitstekend weer.

Kees van de Oord, *De Gruyter. Geschiedenis van een kruideniersimperium* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).